

**BOSNA SIRP CUMHURİYETİ'NE DÖNEN VE DÖNEMEYEN BOŞNAK
MÜLTECİLERİN YAŞADIĞI SORUNLARIN ÖRNEK OLAYLARLA
ANALİZİ**

ANALYSIS OF THE PROBLEMS FACED BY BOSNIAKS REFUGEES RETURNING
AND NOT RETURNING TO BOSNIAN REPUBLICA SIRPSKA WITH CASE STUDIES

Ersin UĞURKAN

Dr. Öğr. Gör. Ersin UĞURKAN-KOÜ

Özet

Çalışmada Bosna Sırp Cumhuriyeti'ne dönüş gerçekleştiren Boşnakların yerel Sırp yönetiminin ve Sırp çoğunluğunun olduğu yerleşim birimlerinde yaşadığı sorunlar, somut örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Bu sayede Boşnak Mültecilerin BSC'ye gerçekleştirdikleri geri dönüşlerin zorluk derecesi ve dönüş gerçekleştiremeyenlerin de yaşadıkları zorlukların gösterilmesi amaçlanmıştır. Boşnak geri dönüşleri; insani yönü ve Bosna Hersek devletinin bir bütün olarak varlığının devam etmesi olmak üzere iki boyutuyla önem taşımaktaydı. Fakat BSC'deki Boşnak nüfusunun varlığının sürekliliği, ekonomik koşulların zorluğu yanında mevcut yerel yönetim tarafından kendilerine uygulanan etnik ayrımcılık en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda BSC yönetiminin uyguladığı politik engeller de değerlendirilmiştir. Öte yandan BSC kökenli Boşnak mülteciler halen kamplarda yaşam mücadelesi vermektedir. BH devleti, BSC kökenli Boşnak mülteciler ile ilgili ciddi anlamda strateji oluşturamamıştır. Bu da geri dönüşlerin oldukça düşük seviyede kalmasına neden olmuştur. Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde Boşnak Mültecilerin karşılaştığı en önemli sorunlar; Etnik ayrımcılık, güvenlik ve ekonomik koşullarla mücadele olmak üzere, birçok boyutu içinde barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Mülteci Geri Dönüşleri, Boşnaklar, Bosna Sırp Cumhuriyeti

Abstract

In the study, the problems faced by Bosniaks who returned to Bosnia Republika Srpska were analyzed through concrete examples. Returns were important in two ways. One was for the humanitarian and the other was for the continuity of the state of Bosnia and Herzegovina as a whole. Besides the difficulty of the economic conditions, ethnic discrimination applied to them by the current local government is among the most important problems.. On the other hand, the problems faced by Bosniak refugees living in refugee camps, which are experiencing the deep effects of the war, are shown in concrete examples. It appears that it is not able to form a serious strategy for refugees living in BiH refugee camps. This caused the returns to remain at a very low level. Ethnic discrimination includes many dimensions including combating security and economic conditions. Many returning Bosniak refugees faced problems such as security and shelter besides poor economic conditions.

Keywords: Bosnia and Herzegovina Refugee Returns, Bosnianness, Bosniaks, Bosnian Republica Sırpka

Giriş

BH'de yaşanan savaştan sonra yapılan Dayton barış anlaşmasıyla en önemli sorunların başında geri dönüşler gelmekteydi. Geri dönüşler hem insani boyutu hem de BH¹'nin geleceğini bir bütün olarak devam ettirmesi açısından da önemliydi. Çünkü savaştan sonra Boşnaklar, Orta ve Batı Bosna'da yoğunlaşırken Hırvatlar, Hersek bölgesine ve özellikle de güneye yoğunlaşmışlardı. Sırp lar ise bugünkü Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde nüfuslarını önemli ölçüde artırmışlardı. Böylece belirli yerlerde yoğunluk oluşturan etnik bölgeler ortaya çıkmıştı.1991'deki karma demografik yapının aksine her topluluk etnik olarak çoğunluk sağladığı alanlarda kümelenmişti. Savaşta yaşanan etnik temizlik ve soykırım nedeniyle savaştan önce bugünkü BSC²'de % 40 nüfus oranına sahip Boşnaklar açısından geri dönüşler çok daha zorluklar içermekteydi. Prijedor, Zvornik ya da Srebrenitsa gibi yarıya yakınına ya da çoğunluğunu Boşnakların oluşturduğu yerlerde kurulan sayısız toplama kampları akabinde gerçekleşen etnik temizlik ve soykırım ile demografik yapı dramatik şekilde düşmüştü. DBA, bu açıdan geri dönüşleri, özellikle de azınlık geri dönüşlerini ısrarla önemsiyordu. Geri dönüşlerin insani boyutu yanında savaştan sonra pratikte etnik olarak ayrılmış bölgelerin bu şekilde devamı, uluslararası güçlerin oldukça zorlaması ile oluşturulmuş yeni BH devletinin de parçalanma riskini artırmaktaydı. Bu nedenle geri dönüşler Boşnaklar açısından yaşadıkları etnik temizlik ve soykırım sonucunda yerlerinden edilme trajedilerinin yanı sıra, devletini en fazla sahiplenen topluluklar olarak geri dönüşler, bu açıdan da kutsi anlamlar içermekteydi. Çünkü onların BSC'ye sağlayacakları demografik katkı BH'nin geleceğini etkileyebilme sorumluluğu da veriyordu.

DBA anlaşmasının ortaya çıkardığı karmaşık işlevsiz devlet yapısının özellikle Boşnak-Hırvat Federasyonunun aksine BSC'ye sağlanan geniş özerklik ve merkezi idari yapısının geri dönüşler açısından Boşnak mültecilerin aleyhine işleyen uygulamalara dönüşmüştür. Özellikle geri dönüş gerçekleştirenlerin somut olarak yaşadığı sorunlar bu açıdan değerlendirilmiştir. Diğer açıdan savaştan günümüze kadar 26 yıl geçmesine rağmen halen mülteci kamplarında yaşayanların olması, onların yaşadığı sorunlar ve travmalar savaşın halen acımasız etkisinin en fiziki hem de psikolojik etkileri açısından Boşnaklarda bıraktığı yıkımın en korkunç noktasını oluşturan kesimdi. Çalışmada BSC'ye azınlık bazlı gerçekleştirilen geri dönüşlerin önemine dikkat çekilmeye çalışıldığı gibi bunun ne kadar zorluklarla da dolu olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Savaşta yakınlarının önemli kısmını kaybederek birçok trajik olaylarla karşılaştıkları gibi BSC'deki yurtlarına dönen ve dönemeyen Boşnak mülteciler için sorunlar halen farklı şekilde devam etmektedir. Bu mültecilerin tek başına üstesinden gelebilecekleri bir durum değildir. Üstelik bunun manevi boyutu kadar maddi ve politik boyutu da bulunmaktaydır. Bu süreçten sonra özellikle geri dönüşlerin sürekli olması gerekliliği de önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Mevcut şartlarda zorlu ekonomik koşullara sahip BH'de bu bölgelere dönüş gerçekleştirenler, kötü ekonomik şartlarla ve etnik ayrımcılıkla da yüz yüze kalmaktadır. 2013 nüfus sayımına göre BSC'de % 12.69 Boşnak ve % 1.25 Hırvat yaşamaktadır (Sarajevotimes, 2016). Bütün bunlara rağmen BSC'ye hatırı sayılır geri dönüş gerçekleştiren Boşnaklar varlık mücadelesini yürütürken diğer tarafta halen mülteci

¹ Bosna Hersek

² Bosna Hersek devletinde iki entiteden biri olan Bosna Sırp Cumhuriyeti

kamplarında yaşam mücadelesine devam eden bir grupta bulunmaktadır. Savaşın başlangıcından DBA'dan günümüze kadar çok uzun yıllar geçmesine rağmen halen artık sayıları çok az da olsa mültecilerden bahsedilmesi sorunun devam ettiğinin de göstergesidir. Geri dönüş gerçekleştirenlerin ise buldukları yerlerde çok zorlu mücadeleler vermeleri ve dönüş gerçekleştirenlerin bir kısmı buldukları yerlerde kalıcı olmaması, ayrı bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta yurtlarına dönenlerin önemli bir kısmının yeni nesil olmaması BSC'nin çok kültür yapısının ilerisi için büyük ölçüde sekteğe uğratma ihtimali bulunmaktadır. Diğer tarafta BSC'ye dönüş gerçekleştiren Boşnakların demografik yapısından rahatsız olan ve onların kalıcı olarak demografik yapıyı etkileyebilme olasılığı üzerinden politikalar üreten BSC'nin geri dönüş gerçekleştiren Boşnaklara karşı uyguladığı caydırma politikaları da halen devam etmektedir. Bu politikaları caydırabilecek önlem ya da herhangi bir yaptırım da uygulanmamaktadır.

Bosna Hersek'in Bağımsızlık süreci

Yugoslavya'nın kurucusu Josip Broz Tito'nun 1980 yılında hayatını kaybetmesiyle birlikte Yugoslavya, ekonomik ve siyasi açıdan zayıflama dönemine geçmiştir (Aljazeera,2014). Güney Slav birliği anlamına gelen Yugoslavya 1990'lı yıllarda federe cumhuriyetlerinde ayrılma talepleri ortaya çıkmıştır. Özellikle bu süreçte Sırbistan Komünist Partisi lideri ve başbakan olan Slobadan Miloseviç yönetimindeki Sırbistan-Karadağ da, milliyetçiliğin ve 'Büyük Sırbistan' fikrinin yükselmesi diğer federe cumhuriyetlerin ayrılma taleplerini artırmasına neden oldu (Uzgel, 2000:178-180). Ardından federe devletlerden Hırvatistan ve Slovenya'nın 1991 yılında bağımsızlıklarını ilan etmesiyle birlikte Müslüman³, Hırvat ve Sırların yaşadığı Bosna-Hersek, bir seçim yapmak zorunda kaldı. Hırvatistan'da devam eden silahlı çatışmalar 1991 Eylül'ünde, Yugoslav ordusu (JNA) Ravno köyüne saldırmasıyla BH de Savaşın içine çekilmeye başlıyordu. Bosnalı Sırlar, Yugoslavya sınırları içerisinde kalmak isterken, ülkede yaşayan diğer iki topluluk olan Bosnalı Müslümanlar ve Hırvatlar bağımsızlık yönünde oy kullanmışlardı (Woehrel, 2013:1).

Eski Yugoslavya'ya bağlı BH Cumhuriyet Meclisi, 25 Ocak 1992 tarihinde gergin geçen tartışmaların ardından referandum kararı aldı. BH'te 29 Şubat-1 Mart 1992'de referandum yapılmıştır.⁴ O dönemde Bosnalı Sırların lideri olan Radovan Karadzic öncülüğündeki Sırlar, bağımsızlık referandumunu şiddetle reddettiler ve Bosna Hersek içindeki Sırp nüfusun büyük çoğunluğunun boykot ettiği referanduma halkın yüzde 64,31'i katıldı. Cumhuriyet seçim Komisyonu, 1 Mart 1992 tarihinde referandum sonuçlarını açıklamış Katılanların yüzde 99,44'ü bağımsızlık yönünde oy kullanmıştı. Fakat seçimden sadece bir gün sonra tüm Saraybosna Sırp kuvvetlerince kuşatılmıştı (Gül, 2018). BH'nin bağımsızlık ilanının ardından 6 Nisan 1992'de AT, 7 Nisan 1992'de ise ABD tarafından BH'i bağımsız devlet olarak tanıdı. Bosna Hersek, 22 Mayıs 1992'de BM üyeliğine kabul edildi (Malcom, 1999: 363).

³ Boşnaklar o dönemde yasal olarak ayrı bir etnik grup olarak tanımlanmıyorlardı. Fakat sadece "Müslüman" olarak tanımlanıp büyük harfle yazılırken, Yugoslavya'daki diğer Müslüman topluluklar "müslüman" olarak küçük harfle yazılıyordu.

⁴ BH devlet günü ise 25 Kasım olarak kutlanıyor. 25 Kasım 1943 tarihi ZAVNO-BİH toplantısında BH'in Federal Sosyalist Yugoslavya içerisinde "Federal devlet" olarak kabul edildiği gündür. Bu "Devlet Günü" aynı zamanda FSM'in Bosna Banlığına son verdiği 1463 yılından beri ilk defa tekrar devlet günü olarak kabul edildiği gündür (Sancaklı, 2017).

Bosnalı Sırp lar tarafından boykot edilen referandum sonrasında BH'nin Uluslararası kuruluşlar tarafından tanınmasından ardından Müslüman, Hırvat ve Sırp lar arasında 3.5 yıl sürecek bir savaşın kıvılcımını ve kanlı bir süreci başlattı. Bosna Hersek, referandum sonucuna göre bağımsız bir devlet olsa da dehşetli bir savaşın içinde kendini buldu. Bölgeyi işgal eden Sırbistan-Karadağ'a karşı Hırvatları korumak iddiasıyla Hırvatistan'da Bosna-Hersek'te savaşa girdi. Bosnalı Boşnaklar ise, iki yönden girdabın içerisine girmiş oldu. Özellikle o dönemde bölgeye uygulanan silah ambargosuna maruz kaldılar. Özellikle "federal ordu" tarafından desteklenen Sırp güçleri, Boşnaklara karşı "Etnik Temizlik" hareketi başlattı (Halilović, 2011: 15). Bugünkü BSC'de kalan Bjelena'da Prijedor'da daha savaşın başında Boşnaklar'a karşı başlatılan katliamlar, Boşnaklar açısından sürecin çok acımasız işleyeceğinin de göstergesiydi. Hırvatlar, Grude'de 18 Kasım 1991'de Hersek-Bosna Hırvat Cumhuriyeti'ni⁵, Sırp Demokrat Partisi'nin liderliğinde Saraybosna yakınlarında Pale'de toplanan Bosnalı Sırp lar ise 9 Ocak 1992'de Sırp Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdi.⁶

Etnik Temizlik ve Soykırımdan Sonra Karmaşık Devlet Sisteminin Boşnak Mültecilerin Geri Dönüşlerine Etkisi

Referandum sonrasında, bağımsızlığın ilan edilmesiyle birlikte, Sırp ların egemen olduğu Yugoslav ordusu ve istihbarat birimleri Bosnalı Sırp ları silahlandırmıştı. Boşnaklar, Kuzeyde ve Doğuda Sırp lara, Güneyde ve Batıda da Hırvatlara karşı silahlı mücadeleye giriştiler. BH'nin birçok yerinde özellikle de Doğu Bosna olmak üzere 657 toplama kampları kuruldu. Bu kamplarda farklı dönemlerde sadece Boşnak ya da Müslüman olduğu için 200 bine yakın kişi esir tutuldu. Öyle ki, Prijedor'da Boşnakların evlerine çarşaf asma zorunluluğu ve dışarı çıkan Boşnakların kollarına beyaz bant takma zorunluluğu getirilmişti. Özellikle Prijedor'da Omarska, Susica, Keraterm, Kozarac, Trnopolje ve Manjaca ön plana çıkan toplama kamplarıydı (TRT Haber,2019).⁷Avrupa'nın merkezinde uluslararası toplumun ilgisizliği yüzünden savaş, 3,5 yıl sürmüş ve 1995 yılında imzalanan Dayton Barış Antlaşması noktalanmış oldu. Yüz binlerce kişi hayatını kaybetmiş ve milyonlarca kişi de evini terketmek zorunda kaldı. On binlerce kadına da tecavüz edildi. Ratko Mladic komutasındaki Sırp askerleri 11 Temmuz 1995'de ülkenin doğusundaki Srebrenitsa şehrini ele geçirmesinin ardından birkaç gün içinde 8372 Boşnak erkek katledildi. Prijedor, Bjelina, Foça, Zvornik ve Vişegrad gibi birçok şehirde yapılan etnik temizlik sonucu Boşnak nüfus yok denecek kadar azaldı. Bazıları öldürüldü bazıları ise Boşnak nüfusun daha yoğun olduğu yerlere göç etmek zorunda kaldı (Gül, 2018).

⁵ Daha sonra Dayton anlaşması ile kurulan BH'te Boşnak&Hırvat federasyonu ve Bosna Sırp Cumhuriyeti adı altında iki yapı oluşturulmuştur. Fakat zaman zaman Hırvatlar, 18 Kasım 1991'de Hersek Bosna Hırvat Cumhuriyeti'ne gönderme yaparak 3.entite (yapı) olma taleplerini tekrar etmektedirler. Hatta 2017 yılında "Hersek-Bosna" devleti ibaresinin bir takım iş merkezlerinde kullanılmasının yasaklanmasına yönelik yasa teklifinde bulunuldu. Çünkü zaman zaman Hırvatların resmi talebi olsa da uygulamada gayri resmi olarak meşrulaştırılarak bir algı oluşturma eğilimi içerisine girmişlerdir (Lakic , 2017).

⁶ Bosna Sırp Cumhuriyeti, ultra milliyetçi Milorad Dodik önderliğinde BSC'de 9 Ocak'ın Sırp günü olarak kutlanması için referandum yapılmış referandum ezici bir çoğunlukla kabul edilmiştir. (F5haber, 2017). BSC'nin bu şekilde 9 Ocak'ı Sırp günü olarak kutlamasına gönderme yapması halen BSC'ni BH'ten ayrı bir devlet olarak değerlendirmesi ile ilgilidir. Hâlbuki Ülkedeki Boşnaklar için 9 Ocak katliamlar, acılar ve gözyaşı demektir. (Srebrenica.org.uk, 2021).

⁷ BH'deki Omarska, Keraterm ve Trnopolje toplama kampları ile ilgili bilgiler için bkz. (Mass, 2019; Genocideinbosnia, 2011; Aljazeera, 2017; İconicphotos, 2009; Military.wikia, 2021).

1994 yılının Mart ayında Bosna-Hersek Başbakanı Haris Silajdzic, Hırvatistan Dışişleri Bakanı Mate Granic ve Hersek-Bosna Hırvat Cumhuriyeti Başkanı Kresimir Zubak aralarında Washington Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Hırvatistan'daki Hırvat ordusu ve Bosna-Hersek'teki Hırvat Savunma Konseyi (HVO) birlikleri, çoğunluğu Boşnaklardan oluşan Bosna-Hersek Cumhuriyeti Ordusu arasındaki çatışmaya son verildi (Latiç, 2016). Böylece Hırvat ve Müslümanlar 1994 yılında imzaladıkları bu anlaşma ile ortak bir federasyon oluşturdular, bu sayede savaştaki taraflar ikiye indi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Ohio eyaletinin Dayton şehrinde bulunan Wright-Paterson Hava Kuvvetleri Üssü'nde Savaşın tarafları ABD'nin baskılarıyla Dayton Barış Antlaşması için uzlaşma sağlanmış oldu. Antlaşma içeriğine sahip bu akit görüşmesini; Bosna Hersek Cumhurbaşkanı Aliya İzetbegoviç, Sırbistan Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević ve Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franyo Tućman katıldı. ABD'yi ise dönemin başkanı Bill Clinton adına Richard Holbrooke temsil etti (Clinton, 2005). 14 Aralık 1995'te Dayton Barış Anlaşması için uzlaşma sağlandıktan sonra aynı yıl Paris'te imzalanan barış anlaşması ile sona erdi. Bu sayede yapılan anlaşmalar çerçevesinde ülkenin sınırları korunarak federal bir cumhuriyet oluşturuldu. Ülkeye, yıllar içinde BM, NATO ve AB'ye bağlı barış güçleri yerleştirildi (Aljazeera, 2014).

BH'in devlet sistemi ile ilgili en önemli sorun ülkede 2013 nüfus sayımlarına göre 3.5 milyon nüfusu ile % 50.1 Boşnak % 30.8 Sırp ve % 15.4 Hırvatlardan ve geri kalanı diğerlerinden oluşmaktadır (Recknagel, 2016). Bu kadar küçük nüfusa sahip olan ülke hantal bir devlet mekanizması ile yönetilmeye çalışılmaktadır. Ülkenin ateşkes anlaşması olan DBA yansıması bugün yaşanan sorunların başlıca nedeni olarak gösterilmektedir (Chandler, 2000:30-31). Geçici olarak düşünülen daha çok anayasal anlaşma olan bu ara dönem anayasasının kalıcı hale gelmesi BH'in devlet mekanizmasını karmaşık yapısının düzeltilmemesine neden oldu. Tek umut olarak BH'nin AB ile müzakere süreçlerinde AB reformları adı altında gerçekleştirme imkânını beklemek üzere ertelendi.

Bir tarafta Boşnak-Hırvat entitesinden oluşan geniş özerkliğe sahip on kanton diğer tarafta ise bu özerk yapıların aksine tek yapıdan oluşun çok kısıtlı konularda merkezi hükümete bağlı olan BSC entitesi bulunmaktadır. Yine her iki yapıdan bağımsız Brčko özerk bölgesi yer almaktadır. Daha da ilerisi ise Bütün bunların üstünde Yüksek Temsilci bulunmaktadır. Artık Yüksek Temsilci eskisini göre Bonn yetkileri olarak adlandırılan geniş yetkileri 2013 den beri kullanmazken 23 Temmuz 2021 tarihinde uzun yılların ardından Srebrenica soykırımını inkarını suç sayan bir yasanın çıkartılması Yüksek Temsilci'nin tekrar Bonn yetkilerini kullanabileceğini gösterdi (Kuloglija, and Azra, 2021).

Boşnak Mülteciler ve Hırvat mülteciler açısından devlet sistemi ile ilgili en önemli sorun BSC'nin geniş yetkilere sahip olmasıdır. Daha çok etnik temizlik, zorla göç ettirme ve soykırım ile savaşta elde ettiği coğrafi alanların idaresini de DBA ile elde etmiş oldu. Boşnak-Hırvat federasyonundaki bölgelerde savaştan önce bu bölgede yaşayan önemli sayıdaki Sırp nüfusun BSC'ye göç etmesi Boşnak Mültecilerin yarı yarıya ya da yarıdan fazla olduğu bölgelerde azınlığa düşmesine neden oldu. Artık gerçekleştirilen dönüşler de azınlık geri dönüşleri olarak adlandırılmaktaydı (Brubaker, 2013: 1). Bu durum BSC'nin geleneksel politikası olan orantısız milliyetçiliği çok daha rahat uygulamasına imkân tanıdı. BSC'nin azınlık geri dönüşlerin yaralarını sarmak şöyle dursun soykırımın faillerini sahiplenen bir tutum takınması geri dönüş gerçekleştiren Boşnaklar açısından mevcut yönetime karşı duyulan şüpheleri

artırmaktaydı. BSC yönetimi, Sırp olmayan nüfusun dönüşlerini, tekrar bölgenin karma nüfus haline gelecek olmasından dolayı kendine tehdit olarak görmekteydi. Özellikle BH'deki Sırp nüfus savaştan önce geniş alana yayılmışken savaştan sonra ise ciddi anlamda BSC'nin hâkim olduğu bölgelere toplanmıştı. BSC, bunu kazanım olarak görmekteydi. Merkezi devlete çok zayıf bağlarla bağlı olması; mülkiyet, eğitim ve güvenlik konularında kendi içinde geniş yetkilere sahip olması ve sahip olduğu bu geniş özerkliği sayesinde Sırp olamayan nüfusun gerçekleştirdiği geri dönüşlerle ilgili caydırma politikaları izleyerek dönüş gerçekleştirenlerin bile kalıcı olmasının önüne geçmek için girişimlerde bulunmaktan da geri durmadı. BSC'deki Sırp olmayan nüfus yapısının oranına bakıldığında bu oranın BSC'nin resmi kurumlarına yansıtmadığı görülmektedir. Örneğin polis teşkilatında toplam 6 bin 906 polisten 6 bin 433'ünün Sırp kökenli olması gibi (Yaşın, 2017: 114).

BSC, Nisan kararı altında, 2014 yılında BSC'de bir ikamet kaydetmek için daha fazla belge gereken yasayı çıkarttı. AB, ABD ve OHR'in yaptığı ortak açıklamada "*herhangi bir biçimde ayrımcılık olmadan. Tüm vatandaşlara eşit muamele uygulanması gerektiğini*" ifade etse de BSC bundan geri adım atmadı (Jukic, 2014). Zaten düşük olan bu geri dönüşler yoğun belge talebiyle daha da azaldı. Asıl önemli sorun BSC'de dönüşlerin gerçekte ne kadar kalıcı olduğu ya da bu nasıl kalıcı hale getirilebilir? Sorusuna verilecek cevap kuşkusuz sorunun çözümünü sağlayacaktır. Gençlerin olmadığı geri dönüşler, olduğu sürece ilerki yıllarda bölgedeki Boşnak nüfusun da dramatik bir düşüş de kaçınılmaz görünmektedir.

Boşnak Mültecilerin Tramvası ve Mülteci Kampları

Geçmişten günümüze Bosna savaşı bu kimlikler arasında derin kin ve nefreti bıraktı. Özellikle Boşnaklara karşı işlenen etnik temizlik ya da soykırım gibi trajik olaylar nedeniyle tramvalar günümüzde de etkisini devam ettirmektedir (Değer, 2009 :85). Bunu en derinden yaşayanlar ise BSC'ye artık azınlık olarak dönüş gerçekleştiren Boşnak mültecilerdir. Katliamlara ve Srebrenitsa soykırımına maruz kalan çok daha savunmasız olan BSC'deki Boşnaklardı. Bu nedenle evlerine dönmüş olanlar sokakta hâlâ savaş zamanında bir yakınına ya da kendisine karşı suç işlemiş olan kişilerle karşılaşabiliyordu. Örneğin Lahey'deki duruşmada savaş döneminde Doğu Bosna'da tecavüze maruz kalmış bir kadın, "*Sokağa her çıktığımda tecavüze uğradığım kamplarda kapıda nöbet tutan korumaları görüyorum*" diyordu. Kendisine tecavüz edenlerin eşgalini görmese de kapıda nöbet tutanları tanıyordu. Buna rağmen yine de eski yerinde yaşamaya karar vermişti. Bu aynı zamanda onlar için bir direniş biçimiydi (Sadovic, 2017). Srebrenitsa'da yaşananların aynısı Zepa ve Bratunats'ta (Bratunac) da yaşandı. Daha da kötüsü soykırıma maruz kalan Boşnak bebeğin annesine tecavüz eden kişi, o kadının nikâh şahitlerinden birisiydi (Milligazete, 2009). Srebrenitsa soykırımında annesi, babası ve kardeşini kaybeden Hasan Nuhanoviç katliamcılardan birçoğunu teşhis etmesine rağmen cezalandırılmadıklarını, hatta annesinin katili olan kişinin BSC'de devlet dairesinde memur olarak görev yapmaya devam ettiğini belirtmiştir (Aksam, 2019). Dönüş gerçekleştirenler için mevcut tramvalara karşı tarafın duyarsızlığı fiziki koşulların zorluğu beraber tepkisel bir sosya-psikolojik sorunları da beraberinde getiriyordu. Bu da mevcut kültür arasında uzlaşmanın oluşması için engel teşkil ediyordu. Yine de Bölgede "Catholic Relief Services" (CRS) adlı ABD'li Katolik sivil toplum örgütü,⁸ Sırp, Boşnak ve

⁸ Bilgi için bakınız.(Ramoğlu, 2017).

Hırvatlarla birlikte ortak çalışan bir yardım kuruluşudur. Ayrıca İngiliz merkezli bir kuruluş olan diğer ülkelerde şubesi olan Savaş ve Barış Raporlama Enstitüsü⁹ de bu süreçte birçok proje faaliyete geçirdi. Farklı etnik gruptan gençlerle bu sayede projeler oluşturuldu (Sadovic, 2017). Yine de doğrudan Boşnak mülteciler için onlara özel kapsamlı projeler oluşturulamamıştır.

Geri dönüş gerçekleştirecek mülteciler için en öncelikli konulardan biri barınma sorunlarıydı. Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ tarafından ortaklaşa düzenlenen 2012 yılında Saraybosna’da düzenlenen bağış konferansında, 583 milyon EURO tutarındaki bölgesel konutunun bir parçası olan 438 aileye konut sağlamak için, mülteci Bakanlığı 2016 yılında 15 milyondan fazla Euro değerinde bir plan hazırladı (Çetres, 2015). Bölgesel konut projesi 2018 yılı sonuna kadar toplam 14.000 kişi olan Bosna ve Hersek'teki 5 bin 400'den fazla mülteci ailesine konut sağlamayı amaçlıyordu. Ancak, mülteciler Bakanlığı Eylül 2018’de yayınlanan bir raporda, 9.828 evin hala yeniden inşa edilmesi veya ülke genelinde yenilenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bosnalı bir STK ve BM mülteci Örgütü tarafından yapılan yeni araştırmalara göre ülkede hala yaklaşık 100 bin kişinin savaşta yerlerinden edilmiş halde yaşadığı, binlerce insan evsiz ve umutsuz yoksulluk içinde olduğunu açıklamıştır. Bosna ve Hersek'te yaşayan 98.578 kişi hala yerlerinden edilmiş kişilerin statüsüne sahip ve 20,000 kişi de ülke dışında yaşayan mülteciler olarak kayıtlı. Bu projelere rağmen, sürdürülebilir geri dönüş ve entegrasyon Birliği de 3,000 civarında geri dönüş yapılan evin hala elektrik bulunmadığını alt yapı eksikliğinin devam ettiğini bildirdi (Lakic, 2017). Diğer taraftan her ne kadar en önemli sorunlardan biri de olsa Boşnak mültecilerin sorunlarına sadece salt barınma sorunu olarak bakılması da bugünkü BSC’de savaşta ve günümüzde Boşnak mültecilerin yaşadığı sorunlara karşı yeterince ilgi gösterilmediğinin bir kanıtıdır. Bu sadece sorunun bir halkasıdır. Barınma, istihdam, mevcut yönetimin baskıları ve bölgedeki Boşnak olmayan halklar ile ilişkiler gibi çok boyutlu bir entegrasyonu içermektedir.

Bugün halen bir kısım Boşnak mülteci ne BSC’ye dönüş gerçekleştirmiş ne de BH’nin diğer yerlerinde hayata tutunabilmiş değildir. Špijunica, Oskova, Karaula, Jezevac, Mihatovići ve Hrasnica gibi kollektif merkezlerin bir kısmı halen faal durumdadır ve 7.000'den fazla kişi Bosna-Hersek genelinde geçici konaklama merkezi olan “kollektif merkezler” de yaşamaya devam etmektedir. Yugoslavya döneminde sporcular için yurt binası olarak kullanılan Hrasnica’daki binalar da bu kollektif merkezlerinden biri. Şu an Bosnalı mülteciler için barınak olmuş durumda. Saraybosna'nın birkaç kilometre batısında, savaşın evsiz kaldığı 14 aile hala kalıcı konut bekliyor. Sadece Saraybosna kantonundaki Mülteciler Bakanlığı'nda çalışanların desteği bulunmaktadır. Savaşın sona ermesinden yirmi altı yıl geçmesine rağmen, Bosna-Hersek'teki Sürdürülebilir Dönüşü ve Entegrasyonu Birliğine göre, 7,247 mülteci hala ülke genelinde bu gibi merkezlerde yaşıyor. Birlik başkanının ifadesine göre, bu sorun Bosna makamlarının ve uluslararası bağışçıların çabalarına rağmen çözülmüş değildir. Her ne kadar bu insanlar için yeni evler inşa etmek için bazı stratejiler ve planları olsa da ancak prosedür çok yavaş ilerliyor. En büyük sorun, bu kollektif merkezlerde yaşayan yaklaşık 700 kişinin 17 yaşın altında olması, bu da 1990'larda bu binalarda doğan çocukların hiç ayrılmadığı ve artık kendi çocuklarına sahip oldukları anlamına geliyor (Lakic, 2017). Yine Srebrenitsa’daki

⁹Bilgi için bakınız; Institute for War and Peace Reporting-IWPR ; Yalçın, 2015).

soykırımdan kaçanların yaşadığı jezevac kampı da bu kamplardan biri. BM tarafından Srebrenitsa'da soykırımdan kurtulan kadınları ve birkaç erkeği barındıracak şekilde inşa edilen Jezevac kampı, Bosna'nın Tuzla bölgesinde bulunan, üç kamptan biri. Srebrenitsa'dan yüz kilometre uzakta, 1995 soykırımından kurtulan 400 kadın akrabası ile hala barınak olarak bu geçici kampta yaşıyor ve dönüş konusunda hala isteksizler. Oldukça uzak dağlık bölgede kurulmuş bir kamp. Tuzla'nın 20 kilometre dışında ulaşım seçenekleri de sınırlı. Hollandalı ve Alman hükümeti son on yılda bir defaya mahsus projeler için para ödemiş ancak kalıcı yardım ihtiyacı nedeniyle, organizasyon da gönüllülere dayanıyor (Lakic, 2017). Kamplarda yaşayan Boşnak mülteciler için en önemli sorun savaş sırasında harap olmuş köylerine geri dönmeleri için devletin net bir stratejisinin olmamasıdır. Bosnalı mültecilere psikolojik destek sağlayan bir grup olan Kadın Gücü Direktörü ise. *“Bazen, evleri yeniden inşa edildikten sonra bile, geri dönmeyi zor buldular. Burada birincil sorun, devam eden ve kronik travmalar, ailelerinin kayıp üyelerini arayan kadınlar var.”* The guardian'a verdiği demeçte bir (erkek mülteci)

“Annemi buraya getirdim, çünkü yardıma ihtiyacı vardı. Başka bir mülteci barınağında yaşıyordu ve onurlu bir yaşam olanağından ve yaşamdan hiç zevk almadan bir gün öleceğinden korkuyorum. Bugün benden başka kimsesi yok. Sırlar kocasını, üç çocuğunu ve üç erkek kardeşini öldürdü.”

Bu aslında birçok mülteci için ortak bir hikâye. Birkaç ay boyunca çadır kamplarında ve spor salonlarında yaşadı ve daha sonra yetkililerin bir ev ve normal bir yaşamın yeniden başlatılmasına söz verdiği bir mülteci köyüne transfer edildi. *“Mihatovići'ye geldiğimde, bize gerçek bir ev atayacaklarını düşündüm ve 25 yıl sonra hala buradayız. Beş kişilik bir aile, annem ayda yaklaşık 400 €'luk askeri emekli maaşıyla yaşıyor.”* Jezevac¹⁰ ve Mihatovići şu anda dedelerinin taşındığı kampta doğan üçüncü nesil insanlara ev sahipliği yapıyor. Diğer bir mülteci,

“Boşnak mültecilerin hayatlarıyla ilgili her şey geçici olarak planlandı. İkametgâhımız geçicidir, çünkü pasaportlarımız her iki yılda bir yeniden yenilenir. Sonsuza dek geçici bir durumda yaşıyoruz. Hükümetler geçmişi unutmaya eğiliminde” dedi. “Tıpkı savaştan sonra bizi unuttukları gibi.” (Tondo, 2020).

Bütün bu yaşanan sorunlar geçmişte oluşturulan projelerin amacına ulaşmadığı gibi bu konuda gerekli özen gösterilmediği anlaşılmaktadır. Bugün ise BH'nin hantal devlet yapısı ve çok kötü olan ekonomik koşulları, bu sorunların devlet eliyle çözülemeyeceğini göstermektedir. Bununla ilgili olarak Boşnak diasporası, kültürel yakınlığı bulunan Türkiye ve Türk sivil toplum kuruluşların konuyla ilgili yardımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Yine bir mülteci kadının ifadeleri,

“2002'de geri dönen ilk kadınlar inancının ötesinde cesurlardı. Kadınlar eski evlerinin kalıntılarında yaşıyordu. Henüz bulunmayan oğullarından bir yaşam işareti bulma umuduyla geldiler. Snaga Zene (Kadın Gücü), kadınlara yardım etti ve yabancı hükümetler tarafından finanse edilen diğer birçok STK ve program ile birlikte Srebrenitsa'da yaşam koşullarını iyileştirmek için çalıştı. Bu yavaş yavaş oldu, geri dönenlerin sayısı büyüdü, mülteci kampları daha az nüfuslu hale geldi ve 2002 ve 2010 yılları arasında, yaklaşık 5,000 ile 6,000 kişi savaştan yerinden edilmiş Boşnaklar, Srebrenitsa çevresindeki bölgeye geri döndü. Bugün,

¹⁰ Yejevats olarak okunuyor.

Jezevac kampındaki 35 metrekairelik küçük evlerde, hala beş ila 11 kişilik gruplar halinde yaşıyor” (Goethals, and Ven, 2017).

Diğer bir mülteci ise yerinden edilmiş insanlar için 1994 yılında Jezevac kampında 21 numaralı merkeze gönderilmiş ve yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra hala orada yaşıyor. O ve dört çocuğu, Bosna ve Sırbistan arasındaki doğal bir sınır olan Drina Nehri üzerindeki köyleri Skelani'ye asla geri dönmedi. Şimdi 54 yaşında, çok hasta ve neredeyse kör olan Mustafic, bir çam Ormanı ile bir kömür madeni atık dökümü arasındaki "geçici" kampa yerleşmiş, yaklaşık 400 kişiden biri. Jezevac kampı, zamanla Bosna'nın kuzeydoğusundaki Tuzla kasabasının eteklerinde fakir bir mahalle haline geldi (The New Arab, 2017).

Diğer bir mülteci kadın ise, 50 yaşında. *“Artık bir kocam, bir erkek kardeşim, bir babam, bir amcam yok... ”* diyor. Köy kadınlarından biri, *“Onları da kaybettik, hepimiz”* diyor. Geçtiğimiz Aralık ayında 26 yıldan beri ilk kez memleketi Blječevo'ya döndü. Blječevo şu anda BH'nin Sırp yerleşim bölgesi olan BSC'de ve Srebrenitsa kentinin yakınında yer alıyor. 1992 yılında, savaşın başlamasından önce, Blječevo, Boşnak ailelerin yaşadığı 100'den fazla evden oluşuyordu. Bugün sadece 11 ev kaldı. Yine kasabanın sakinlerinden birinin ifadelerine göre; *“Hamed Bešić'in evi buradaydı, o Muje Amidž'in eviydi, Savra'nın evi vardı ve orada, arkada Imre'nin evi vardı...”* Şimdilerde ise o evlerin sadece kalıntıları mevcut. Bu geçici kamplar mülteciler için kalıcı hale gelmiş durumda. Birçok dul, çocukları ve şimdi torunları bile bu yerlerde yaşamaya devam ediyor. Mülteciler katliamlardan ya da Srebrenitsa soykırımından kurtulsalar da hiçbiri geçmişteki hayatlarına benzer bir hayat kuramadı. Hayatta kalan aile üyeleri de çatışma sırasında yerlerinden edildi, ancak barış imzalanır imzalanmaz evlerine dönmek istediler: Yine aynı mülteci kadın 1995'te ailesiyle birlikte Blječevo'ya gitse de küçük kız kardeşinin evlerinin kapısında mayının patlamasıyla, iki bacağını kaybetti. Ailesinin hiçbir üyesi bir daha kendi köyüne geri dönmedi. Mülteci merkezindeki, çoğu kadın, bu gibi tramvalara sahip ve sakinleştiricilerle hayatlarını devam ettiriyorlar. Jezevac'taki dullarla hala temas halinde olan tek kuruluş olan Snaga Žene (kadın gücü) Derneği yetkililerinin ifadelerine göre mülteci merkezindeki durumun en başından beri tamamen kabul edilemez olduğuna söyleyerek mülteci merkezinde uzun yıllar sonra bile tramvalarının üstesinden gelmeyi başaran tek bir kişi olmadığını belirtiyor.

“Bazıları onları özümseyebildi ve yaşamaya devam etmeyi başarırken, birçoğuları için tramvalar ya da depresyona dönüştü. Aslında, birçoğu travma sonrası stres bozukluğunun semptomlarından muzdarip. Korkunç yoksulluk, Tuzla kantonundaki tüm mülteci kamplarını etkiliyor. İşsizlik oranı yüksek ve kadınların ayda ortalama 170 avro olan çok düşük emekli maaşları var, bu da sadece oğullarını ve kocalarını kaybettikleri için alıyorlar.” (Krese and Franko, 2020). Diğer bir mülteci Adnan Mekić

“Tüm hayatım bir mülteci merkezinde geçti. Uzun zaman önce, Arkadaşlarım ve ben Fransa'ya gitmeye karar verdik. Gerçekten yapmak istedim. Ama annem çok ağladı ve bana üç oğlu ve bir kocasını kaybettiğini söyledi. Bu yüzden burada kaldım, evlendim ve bir daha taşınmaya çalışmadım. Arkadaşlarım ise şimdi orada çalışıyorlar.”

1990'ların ortalarında Mihatovići, Bosna Hersek Federasyonu'ndaki en büyük mülteci merkeziydi. Burada yaklaşık 2.000 nüfusu vardı. Birçoğu ABD, Avusturya, Almanya, İsveç ve Avustralya'ya göç ettiler... ama 310 kişi hala burada mülteci olarak kayıtlı ve birçok ev boş ve yıkılmadı. Tuzla Belediyesi, konut ihtiyacı olan diğer insanlarla, Romanlarla, eski

mahkûmlarla yavaş yavaş dolduruyor. Mülteci kamplarındaki gençler çok iyi eğitilmiş. Fakat eğitimlerine göre çok daha düşük işlerde çalışıyorlar. Yurtdışında kolayca bir iş bulabilselerde, gençlerin bazıları bakıma muhtaç büyükler nedeniyle burada kalıyorlar. Diğer bir mülteci kadın

“Kadınların yapması gereken hiçbir şey yoktu, ancak şehirdeki hasta ve sakat yaşlılar için bakıcı olarak çalışmak ya da evleri temizlemek. Tuzla'da temizlemediğim tek bir ev yoktur. Çoğu zaman, sabah 7'de evden ayrılırdım ve gece yarısı geri dönerdim. Bu hala kadınlarımız için en yaygın istihdam. Günde 11 euro kazanıyorlar.” Oskova mülteci Merkezi'nde bulunan Halida Dudić, “Ailemin hepsi öldü: tümü, kayınbiraderim, annemin ve babamın tarafındaki tüm amcalarım, erkek kardeşim, kız kardeşim...” “Kız kardeşim Ajka, iki çocuğuyla birlikte otobüs durduğunda Drina Nehri'ne atladı ve çocuklarıyla birlikte boğuldu. En küçüğü göğsüne bağlıydı, en büyüğü sırtına bağlıydı. Onlar hakkında konuşmalıyız, böylece unutulmazlar” diyor (Krese and Franko, 2020).

Sonuç olarak, Tuzla bölgesindeki mülteci köyleri yavaş yavaş boşalıyor. Bazı sakinler, savaş sırasında zorla çıkartıldıkları evlerini onarmak için yapılan bağışları kullandılar. Bazılarına Tuzla kantonu ve diğer belediyeler tarafından inşa edilen konutlarda daireler tahsis edildi. Diğer taraftan savaşın neden olduğu tramva, mülteci merkezlerinde yaşamın parçası oldu. Srebrenik yakınlarındaki Špijunica mülteci kampı 2019 yılında yıkıldı. Ancak aynı yerde, onları bir araya getirmek için yapılmaması gereken birşey yapıldı. Yerel halktan izole edilen iki bina inşa edildi. Bu onların normal hayatla entegrasyonunu engellediği gibi dönüşlerin yeterince teşvik edilmemesi nedeniyle yurtları ile ilgi bağların tamamen kopmasına neden oldu. Bununla birlikte, birçoğu mülteci kamplarında, onarım ihtiyacı olan yaşam alanlarında yaşamaya devam ediyor. Federal hükümet, kantonların ve belediyelerin yanı sıra, konut sorunlarıyla ilgili yıllarca söz verdiler. Bu nedenle de sürekli olarak yeni evlerine taşınmak için beklenti içindeler. Ježevac'ın 2018 yılına kadar kapatılması bekleniyordu: yerleşecek yeri olmayan kadınlar ve aileleri Tuzla ve çevresinde sosyal konut tahsis edilecekti (Krese and Franko, 2020). Fakat halen bu gerçekleşmiş değil. Bu da burada yaşayan mültecilerin umutsuzluklarını daha da arttırdı. Normal hayata entegrasyonunda da sıkıntılar ortaya çıkarmış ve daha izola bir hayat yaşamalarına neden olmuştur. Bu mültecilerin dönüşlerini teşvik edecek ciddi ve kararlı politikaların oluşturulması gerekirdi. Sorun burdaki mültecilerin barınma sorunundan çok daha ötesinde çok daha kapsamlı geleceğe dönük ve BSC'ye yani tekrar eski yurtlarına dönüş sağlamalarına yönelik olmalıydı. Diğer taraftan mültecilerin BSC'ye birçok sebeplerden dolayı dönememesi bölgedeki çok kültürlülüğün savaştan sonra ciddi oranda yara almasına da yol açmıştır. Bu mültecilerin dönememelerindeki nedenler üzerine yoğunlaşarak dönmesi için koşullar sağlanması gerekirdi. Bu durum BSC'ye gerçekleştirilen dönüşlerin ne kadar önemli olduğunun henüz tam anlamıyla idrak edilemediğini göstermektedir. Bu geçen uzun yıllarda BH'nin ve mültecilerin aleyhine işlemiş ve işlemektedir. BSC, tek tipleştikçe BH ile olan bağı o kadar da zayıflamaktadır. Bu nedenle sorun insani ve politik olmak üzere iki boyutu içinde barındırmaktadır. Üstelik BH savaşında dünyanın birçok yerinde özellikle de diasporada yaşayan Boşnaklar ve Müslüman ülkeler arasında ciddi duyarlılık varken, dönüşler konusunda asgari barınma koşullarının bile sağlanamaması resmi kurumların duyarsızlığı ve ilgisizliği ilişkilendirmek gerekir. Sorun sadece salt bir barınma sorunu değildir. Psikolojik travmalar yaşayan bu kitlelerin dönüşleri için sosyo-psikolojik destekler kadar eski yurtlarında tutunabilmeleri için ekonomik olarak ne

yapabilir ya da ne yapmaları gerektiği konusunda doğrudan BSC'nin her bölgesine özel çalışmalar yürütülebilirdi. Çünkü her bölgenin kendine has bir özelliği bulunmaktadır. Bjelina, Prijedor, Zvornik veya Srebrenica gibi bu bölgedeki işgücü, barınma, iş kurma ve güvenlik oradaki sosya psikolojik yapı gibi kapsamlı fizibiletleri yapıp, ona göre strateji geliştirilebilirdi. Fakat bu olmadı. Üstelik dönüş gerçekleştirenlerin bile yurtlarında tutunabilmeleri çeşitli güçlüklerle sağlanırken dönüşü gerçekleştirmeyenleri bir strateji oluşturmadan ya da sadece konut desteği ile eski yurtlarına döndürmek gerçekçi bir bakış açısı olmadığı gibi sorunu hiç bir şekilde çözen bir yaklaşım değildir. Dahası o konutlar eski yurtlarında inşa edilmemiş, normal halk kitlelerinden uzak mevcut yerleşim yerlerinden oldukça tecrit alanlara inşa edilmiştir. Bu şekilde resmi makamlarca gettolar oluşturmak sorunun insani açıdan daha da dramatik şekilde devam ettiğinin göstergesidir.

Geri Dönen Mülteciler Aşırı Milliyetçilerin Hedefi Haline Gelebiliyor Fata Nine, Muniza Oprasic ve Podvitez Köyü Örneği

Gerçek anlamda bir geri dönüş ancak sürdürülebilir olması durumunda işlevsellik kazanır. Bu aynı zamanda Barış inşa süreci açısından da önem taşımaktadır. Fakat sürdürülebilirlik kavramı o kadar genişletilmiş ki gerçekte geri dönüşlerde sürdürülebilirliğin ne olduğu konusu da karmaşık bir hal almıştır (Öner, 2013: 8). Black ve Gent sürdürülebilir geri dönüşü geri dönüşün toplumsal ve ekonomik yönleri ile ilişkilendirerek daha uzun süreçte, bağlamsal ve karşı koyma bir geri dönüş anlayışı olduğunu vurgular (Black ve Gent; 2006: 26). BMMYK'ya göre ise sürdürülebilir geri dönüş; geri dönenlerin fiziksel ve maddi güvenliklerini güvence altına alan ve geri dönenler, sivil toplum ve devlet arasında yapıcı bir ilişkinin kurulmasıdır (UNHCR, 1998). Bu bağlamda başta güvenlik, ekonomik ve kimlik olarak geri dönüş gerçekleştiren topluluklar için buldukları yerlerdeki mevcut yönetimlerin bu olanakları sağlanması için belli bir strateji geliştirmesi gerekir. Fakat genel eğilim aksi bir strateji geliştirmeye yöneliktir. En önemli etkende geri dönüş gerçekleştiren mevcut yerdeki demografik yapıyı etkileyebilme endişesi hâkim kültürün otoriteleri tarafından kaygıya neden olmaktadır. Hatta çoğunluğun hâkim olduğu idari yerel yönetimler savaş sürecindeki mevcut durumu kazanım olarak görüp bunun değişmesi konusunda oldukça isteksiz davranmaktadırlar. BSC'de Boşnak mültecilere karşı buna benzer uygulamalar icra etmektedir.

1992-95 Savaşı sırasında Bosna-Hersek'ten ayrılan 2.2 milyon kişiden toplam 1,025,011 geri döndü. Ezici çoğunluk, yüzde 72, Boşnak-Hırvat Federasyonuna geri döndü. Yüzde 26 civarında Sırp çoğunluk BSC'ye ve yüzde ikisi Brcko bölgesine geri döndü. Geri dönenlerin çoğu yoksul ve çoğu yaşlılardan oluşmaktadır (Lakic, 2018). Genç insanlar daha iyi bir yaşam standardı olan şehirlerde ya da yurtdışına çalışmaya gidiyorlar. Çoğunun buralarla ilgili bağları zayıflamış durumda. BH'te 43 ay süren savaş sonucunda yıkıcı bir demografik etki ortaya çıkmıştı. Ülkedeki hiçbir kent ve kasaba savaştan önceki demografik yapıyı koruyamamıştı. DBA'nın mimarları BH'nin çok etnikli karma yapısını yeniden oluşturma ve bu bağlamda savaş sürecinde ortaya çıkan etnik temizliği tersine döndürmek ülkede kalıcı barışın oluşturulması için anahtar role sahipti. Bu nedenle geri dönüşler savaş sonrasında en öncelikli konular arasında geliyordu (Öner, 2013:167-168).

BSC'ye geri dönüş gerçekleştiren Boşnaklar birçok açıdan sorunlarla karşılaştı ve halende bu sorunlarda devam ediyor. Alt yapı gibi yerel yönetimden kaynaklı sorunlar olduğu gibi yerel yönetimin desteğini alan aşırı milliyetçi Sırp'ların saldırıları ya da mülklerinin işgali

veya arazilerine kilise yapılması gibi Boşnak mültecilerinin haklarını gasp ve rencide edici uygulamalar gibi. Mülteciler, bununla mücadele etmek içinde yıpratıcı uzun bürokratik engellerle karşılaşılıyorlar. Yerel mahkemelerin, yerel yönetimlerin ve güvenlik güçlerinin Sırp kökenli olması BSC'ye geri dönüş gerçekleştiren Boşnakların ancak buradaki hukuk yollarını tükettikten sonra gerçek anlamda hukuki mücadeleleri başlıyor. Hatta çoğu zaman Orloviç davasında olduğu gibi ülke dışına taşabiliyor.

Geri dönüşlerle ilgili sorunları göstermesi açısından BSC'nin doğusundaki Pale şehrinin Podvitez köyü buna örnek gösterilebilir. Yeterli altyapısı olmayan köy, artık savaş sırasında kaçtıktan sonra terk edilmiş evlerine dönen yaşlı insanlara ev sahipliği yapıyor. Podvitez'de doğan ve 1992'de ayrılan 70 yaşındaki Ismet Kadric, ifadeleri ise geri dönüşlerle ilgili sorunları gözler önüne sermektedir.

"Kendiniz görebilirsiniz, etrafta oynayan çocuk yok, sadece biz, yaşlılar ve köpekler, hepsi bu, sadece evimi hayal ediyordum. Artık dayanamadım ve oğlumun ailesiyle birlikte Zenica'da kalmasına rağmen geri dönmeye karar verdim. Burada olduğum için şanslıydım, ama evler boş, kendi evimde harap edilmişti. Çok zordu... Ancak bu savaş bundan çok daha fazlasını mahvetti, Köydeki evlerin çoğu hala terk edilmiş durumda. Çünkü sahipleri öldü ve çocukları geri dönmeyecek" diye ekledi." (Lakic, 2018).

2013 nüfus sayımına göre, Podvitez nüfusu sadece 49 kişidir, çatışmadan önce olanın üçte birine karşılık gelmektedir. *"Burada bir okulumuz vardı, ama şimdi boş. Onları suçlamıyorum, burada çocuk yetiştirmek zor"*. Bu BH'deki yüzlerce boş köyden sadece biri. Kadric, Podvitez gibi yerlerin karşılaştığı tek sorun nüfus kaybı ve yaşlanan bir topluluk olmadığını başka sorunlarında olduğuna dikkat çekti. Kadric'in oğlu Ramiz, yerel caminin 2016'da bilinmeyen saldırganlar tarafından saldırıya uğradığını ve hiç kimsenin gözaltına alınmadığını dikkat çekerken; *"Cami kilitli, imam düzenli olarak hizmet vermiyor. Burada yeterli insan olmadığından bazen buraya geliyor,"* ifadelerini kullandı. Savaşın sona ermesinden bu yana yaklaşık yirmi altı yıl gibi bir süre geçmiş olsa da, çatışma sırasında kaçtıkları yurtlarına yaşamaya dönen insanlar, etnik azınlık oldukları yerlerde, ırkçı grupların hedefler haline gelebiliyor (Lakic, 2018).

İç güvenlik ve istatistiksel kurumlar etnik köken veya din ile ilgili nefret suçlarıyla ilgili ayrı veriler tutmuyor. Bu nedenle mevcut tek rakamlar AGİT Misyonundan Bosna-Hersek'e geliyor. Bu da aylık 'Nefret izleme raporu' tutuyor (Lakic, 2019). AGİT, 2017 yılı boyunca ülkede toplam 172 nefret güdümlü olay kaydetti. On iki tanesi fiziksel şiddet içerirken, 37'si dini binalara veya mezarlıklara zarar verme saldırı olarak değerlendirildi. AGİT, 2019'un ilk üç ayında 33, Ocak ayında 11, Şubat ayında altı ve Mart ayında 16 şüpheli nefret suçu vakalarını kaydetti. Vakaların çoğu fiziksel şiddet içeriyordu, ancak dini yapılara zarar verme ve mezarlıklara tahrip etme vakaları da vardı (OSCE BIH, 2017). Bosna'nın İnsan Hakları ve mülteciler Bakanı Semiha Borovac, *"Geri dönenlere yapılan her saldırı, her birimiz için bir saldırı olarak görülebilir. Çünkü bu saldırılar önceki yıllarda yapılan her şeye doğrudan tehdit oluşturuyor"* ifadelerini kullandı. Sürdürülebilir Dönüş ve Entegrasyon, STK Birliği Direktörü Mirhunisa Zürih'e göre geri dönenlerin yüz yüze geldikleri sıkıntılar var, en önemlisi de yoksulluk. Zukic, *"Nedenin etnik suç olabileceği bu vakalar son derece ciddi, ama ne yazık ki, bu sadece Bosna'nın dört bir yanındaki geri dönenler için sorunun sadece bir parçası"* dedi (Lakic, 2018).

Boşnak evlerine dönüşler savaş sonrası gerginlikler ve yoksullukla gölgeleniyor. Savaştan kaçtıktan sonraki yıllarda Bosna-Hersek'e geri dönen insanlar, özellikle etnik azınlığın bulunduğu bölgelerde yoksulluk, ayrımcılık ve bazen şiddete maruz kaldıklarını söylüyorlar(Lakic, 2018). Kendi memleketlerinden başka yerlere gitmek zorunda bırakılan Boşnakların birçoğu, yıllarca geri dönüş gerçekleştiremediler. Geri dönüşleri gerçekleştirenlerin hukuki dayanak noktası da, Dayton Anlaşması Ek-7'nin, "*Bütün mülteciler ve yerlerinden olanlar savaştan önce yaşadıkları evlerine dönme hakkına sahiptir*" maddesiydi (Karatay, 2002 :168).

Dönüş yapılan yerlerde özellikle BSC'de Boşnaklar azınlık durumunda olduğu için Sırp idarecilerin aşırı milliyetçi kesimleri oluşturması Boşnakların dönüş yaptığı yerlere bilinçli olarak hizmet götürülmediği ve bundan dolayı elektrik ve yol gibi alt yapı eksikliği olduğu belirtilmektedir. Geri dönüş gerçekleştiren Boşnak mültecilerinin bazılarının evleri Sırp aileler tarafından işgal edilmişti. Öyle ki, geri dönüş gerçekleştiren Oprasic ailesi evini işgal eden Sırp aileye tazminat ödemek zorunda kalmıştır. Savaş öncesinde inşa ettikleri evi, 1996 yılında Vişegrad yerel yönetimi tarafından Paleli Sırp'lardan olan Milan Jokic ve Bogdan Jokic yerleştirilmişti. Oprasic ailesi, savaştan yedi yıl sonra geri dönüş gerçekleştirdiklerinde evlerinde Sırp'larla karşılaşmıştı (Çetres, 2015). Doğu Saraybosna'daki Bölge Mahkemesi'nin 2003 yılına kadar yaklaşık yedi yıl boyunca BSC'nin Okrugla köyünde yaşayan Sırp ailesine 10 bin Euro ödemesine karar vermişti. Sırp aile Muniza Oprasiç'in evine girerek, yedi ya da sekiz yıl yaşadılar ve sonrasında ise Sırp ailenin eve yaptığı masraflar karşılığında böyle bir karar vermiştir. Fakat mahkeme 7 yıl yaşlı Boşnak kadının evini işgal edip, burada yaşayanlar için hiçbir işlem yapmamıştır. Oprasiç tazminat ödeyecek kadar parası olmadığını söyledi, bu yüzden mahkeme emekli maaşının bir kısmını almaya karar verdi. Tepkisini şu şekilde dile getiren Oprasic

"Benim 320 Bosna markı (160 euro) emekli aylığım var ve maaşımdan geriye ise kesintiden dolayı 100 Mark (50 euro) kalacak. Bunu kaldıramam, İlaç lazım, faturalarım var. Herkesten yardım istiyorum" dedi (Dzidic, 2015).

Daha sonra 8.1.2016 tarihinde ise Göçmen ve Sığınmacılar Bakanı Edin Ramic, Oprasic'in borcunun bakanlık tarafından karşılanacağını açıkladı (Bosnahersek.ba, 2016). Eski Cumhurbaşkanı Aliye İzzetbegoviç daha savaşın en sıcak olduğu dönemlerde yaptığı konuşmalarda ısrarla Boşnakların evine dönmeleri konusunda çağrıda bulunuyordu. Velika Kladaşalı mültecilerin Krajina'ya dönmeleri için 26 Ağustos 1994 tarihindeki konuşmasında; "*Evlerini terk eden ve şimdi gurbet diyarda çatışan sizlere sesleniyorum. Evlerinize dönmeniz için sizlere çağrıda bulunuyorum*" ifadelerini kullanmıştı (İzzetbegoviç, 2014:105). Boşnakların BSC'deki bölgelere dönülmesi gerekliliği konusu ne derece önemli olduğu bugün BSC'de yaşanan sorunlarda daha iyi anlaşılmaktadır.

BSC'ne geri dönüşler gerçekleştiren ailelerin biri de Orloviç ailesidir. Fata Orloviç, Srebrenitsa yakınlarındaki Konyeviç Polye köyünde savaştan önce eşi ve 7 çocuğuyla birlikte yaşayan Fata Orloviç, savaşta Tuzla'daki toplama kampına götürüldü. Savaşta eşi Saçir Orloviç ile 22 akrabasını kaybetti. Orloviç, Daha sonra farklı bölgelerde mülteci olarak yaşadı. ABD'ye yerleşen çocuklarının ısrarlarına rağmen doğduğu toprakları terk etmek istemedi. 1995 yılında savaşı bitiren Dayton Anlaşması'nın imzalanmasının ardından "*mültecilerin evlerine dönebileceği*" maddesindeki yasal dayanağa güvenerek, Savaştan üç yıl sonra, 1999'da,

Konjevic Polje'deki evine dönmüştür (Çetres, 2019). Fata Orlovic, Sırp tarafından toprağı işgal edilen Boşnaklardan sadece biri olmasına rağmen yürüttüğü çetin mücadeleden dolayı sembol isim haline gelmiştir. Fata Orloviç (Fata Nine), evine döndüğünde hiç kimseye inşaat izni ya da satış vekâleti vermemesine rağmen evinin bahçesine Sırp Ortodoks kilisesinin inşa edildiğini görmüştür. Fata Orloviç, kaçak kilisenin kaldırılması için hukuki mücadele başlattı. İnşaat müfettişlerinin, Fata Orloviç lehine rapor hazırlaması ve mahkemenin kapatma emrine rağmen, Sırp Ortodoks kilisesi faaliyetlerini on bir yıl boyunca devam ettirdi. Fata Orloviç'in bu konuda ısrarcı olduğunu anlayan BSC yönetimi, bu defa yaşlı kadını, kilise ve yerel mahkemeler aracılığı ile baskı altına almaya çalıştı (Milligazete, 2019). Bunun için birkaç kez saldırıya uğradı. Hatta daha da ileri gidilerek yerel yönetim, etnik nefreti yaydığı ve kilisenin çalışmasını engellediği için dava açtı. Dava Nisan 2007'de Bratunac'taki Bölge Mahkemesi tarafından reddedildi (BIRN, 2008).

Orloviç, bahçesine yapılan kilise ile ilgili olarak tüm iç hukuk yolları kullanıldıktan sonra dava AIHM'e götüreceği sırada, yerel mahkeme daha önceki şikâyet dilekçesini kabul ederek, davayı açtı. Fata Orloviç, toprakları üzerine inşa edilen kilisenin yıkılması için başlattığı ve uzun yıllar sürdüğü hukuk mücadelesini, 2007 Bijeljina Mahkemesi, DBA'nın mültecilerin dönüşünü ve mülkiyetlerinin iadesini öngörmesine ilişkin savunmasını haklı buldu. *"bahçe özel mülkiyet olduğundan kilisenin yıkılması gerektiğine"* dair bir karar aldı. Ancak kilisenin avukatlarının davayı temyize götürdüğü için süreç uzadı. Üç yıl sonra temyiz başvurusunu karara bağlayan mahkeme, kilise avukatlarının bu talebini reddetti. Yıkım kararının, 25 Mayıs 2010 tarihinde uygulanması gerekiyordu. Daha sonra BSC Yüksek Mahkemesi kararı durdurdu. Fata Orloviç, evinin bahçesindeki kiliseye ayine gelenlerle tartışmasından dolayı, sık sık karakola götürüldü ve polisten şiddet gördü (Dünyabulteni.net, 2011). Bu tür olaylar her ne kadar mültecilerin kararlı duruşlarını gösterse de diğer açıdan farklı anlamları da içinde barındırıyordu. Geri dönüşlerde en çok tedirginliğe neden olan özellikle de yerel yönetimler tarafından Boşnaklara karşı uygulanan caydırma politikaları olarak da diğer mülteciler için gözdağı oldu (Lakic, 2019). Yıkım kararı ise, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Ekim 2019'da kilisenin kaldırılması gerektiğine karar vermesinin ardından geldi. Kararda Bosna'nın Orloviç ailesine toplam 31.000 avro (36.500\$) tazminat ödemesi gerektiği de belirtildi (Euronews, 2021). Kilisenin yıkımı 5 Haziran 2021 yılında ancak uzun bir hukuk mücadelesinden sonra gerçekleşti. Mültecilerin çoğunun bu kararlılığı gösterecek ne maddi ne de manevi gücü ne de desteği bulunmaktadır.

Sonuç

BSC yönetiminin Sırp kökenli olmayan mültecilerin geri dönüşlerine karşı tutumunda en önemli sorun DBA anlaşması ile kendine sağlanan geniş özerkliktir. Birçok uygulaması BH'nin anayasa mahkemesi tarafından ve Yüksek Temsilcilik tarafından anayasaya aykırı olduğu teyit edilse de BSC yönetimin ayrılıkçı uygulamalarına karşı önlem alınmamış ya da Boşnak mülteciler çok uzun süreçten sonra sonuç alabilmiştir. Üstelik sunulan örnek olaylarda olduğu gibi her dönüş gerçekleştiren Boşnak mülteci aynı mücadele ruhuna ya da ekonomik güce sahip değildir. Hatta bazıları birçok aile üyesini savaşta kaybetmiş durumdadır. Bu nedenle geride kalan ailelerin önemli bir kısmı yalnız bireylerden, çekirdek ailelerden ya da ailesinin bir kısmı BSC dışında veya ülke dışında bulunan parçalı ailelerden oluşmaktadır. Bu

nedenle dönüş gerçekleştirenler, işgücünde istihdam edilmedikleri gibi ekonomik sorunlarla da karşı karşıya kalmış ve kalmaktadır. Yine BSC yönetiminin Boşnak mültecilere karşı uyguladığı ayrımcılıkta yaşanan önemli sorunlardan biridir.

Diğer taraftan merkezi hükümet de halen kamplarda yaşayan birçok aileye savaşta kaybettikleri yakınları için yeterli destek sağlanmış değildir. Dönüş gerçekleştirmeyenlerin en önemli sorunu belli bir kesiminin kamplarda zorlu ekonomik koşullarda hayatını devam ettirmeleridir. Diğer taraftan mülteci kamplarında savaştan sonra ayrı bir nesil ortaya çıkmış durumda. Önemli kısmı, eğitilmiş olmasına rağmen işsiz durumda olduklarından dolayı bu kesimlere istihdam için pozitif ayrımcılık yapılabilir. Ayrıca seracılık ve hayvancılık gibi alanlara oldukça meyilli olan ya da geçmişte bu tür deneyimlere sahip olan bazı mültecileri doğrudan blok halindeki konutlara yerleştirmek sadece konaklama koşullarını iyileştirilerek işsizler ordusunun yer değiştirilmesi anlamına gelir. Bunun için öncelikle kendilerine belli miktarda ekip biçebileceği araziler tahsis edilebilir ve bu alandaki teşvikler desteklenebilir. Bu aynı zamanda mültecileri buldukları yerlerde kalıcı hale getirecek ve aidiyet duygusu oluşturmaya katkı sunacaktır. Fakat bunun BSC gibi geniş özerkliğe sahip olan coğrafyada ya da entitede gerçekleşmesi zor ihtimal olduğunun da göz önünde bulundurulması gerekir. Bu da AB gibi önemli güçlerin daha ayrıcalıklı özellikle istihdama yoğunlaşan proje bazlı destekleriyle olabilir. Yine bölge ile kültürel bağları olan Türkiye, gerek devlet bazlı gerekse sivil toplum kuruluşları ile destek sunulabilir. Hatta bölge kökenli işadamları kanalı ile de finansal destekler yapılabilir. Özellikle 11 Temmuz'da Srebrenitsa anma etkinlikleri için yurt dışından önemli sayıda yabancı, bir hafta süre ile gerçekleşen “marş mira /barış yürüşü” ne katılmaktadır. Bu anma etkinlikleri daha sistemli hale getirilerek daha profesyonel şekile sokulabilir. Böylece hüznün turizminin parçası haline gelebilir. Buradan sağlanan gelirler BH'nin Diyanet İşleri Başkanlığına karşılık gelen Reisü'l-ulema Müessesinin kontrolünde sadece BSC'deki mülteciler için harcanabilir.

BH'de 2000 yılından sonra azınlık geri dönüşü ivme kazanmıştır. Bunda en büyük etken 2000 yılında yerlerinden edilmiş olanların yeniden mülklerini geri elde etme hakkı verilmesiyle ilgilidir. Bu süreç oldukça başarı işlese de bazı geri dönüşlerin kâğıt üstünde kaldığı anlaşılmaktadır. Mültecilerin bazılarının mevcut oturduğu mülk ile savaştan önceki mülkünü takas etmeyi tercih ettiği görülmüştür. Bu tür uygulamalar işlevsiz bir geri dönüş durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu süreç ileri ki yıllarda da BSC'deki Boşnak nüfusunun erimesi tehlikesinin devam edeceğini göstermektedir. Bölgeye dönüş gerçekleştiren mültecilerin sürdürülebilirliğini engelleyen en önemli sorunlardan biri de ekonomik koşullardır. Özellikle azınlık geri dönüşlerin olduğu bölgelerde istihdam konusunda geri dönüş gerçekleştirenler, doğrudan ayrımcılığa maruz kalabiliyor. BSC'nin Boşnak-Hırvat Federasyonuna göre çok daha tek tip etnik-siyasi hâkimiyete sahip olması, Sırp olmayanların, milliyetçi partilerin kontrolündeki şirket ve yerel kurumlarda istihdam edilmeleri engellenebilmektedir. Buradaki yerel yönetimler Sırp partilerinin kontrolünde olduğu kadar önemli kısmı milliyetçi Sırp partileridir. Bu durum Boşnak mültecilerin yerel yönetimlerde istihdamını da olumsuz etkilemektedir. İstihdam konusunda savaşta tramvalar yaşamış ailelerin yeni nesil çocuklarına yerel yönetim birimlerinde kota sistemine benzer pozitif ayrımcılık uygulaması konusunda BSC yönetimine baskı yapılabilir.

Ekonomik koşulların yanında geri dönüşlerle ilgili en dikkat çeken konulardan biri de etnik ayrımcılıktır. Gerek mülteci kamplarındaki yaşam mücadelesi gerekse BSC'ye dönüş gerçekleştiren mültecilerden verilen örnekler, mültecilerin çok zorlu süreçten geçtiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu tür baskı ve yıldırma politikaları geri dönüşleri gerçekleştirecek Boşnaklar için caydırıcı etki yapması için gözdağı niteliği taşımaktadır. Sadece milliyetçi kitleler ile değil BSC'deki kamu kurumlarının önemli kesimi bu geri dönüşleri kendine tehdit olarak görmektedir. Aslında geri dönüşler analiz edildiğinde daha çok köklerine sahip çıkma konusunda hassas olan ve (önemli bir kısmında acı hatıralar olmasına rağmen) yakınlarının hatıralarına değer veren orta yaş ve yaşlı kesim geri dönmektedir.

Dönemeyen Boşnak mülteciler ise daha çok dramatik tramvaların etkisinden kurtulamamış ve yurtları ile ilgili bağlarını ciddi şekilde koparmış ya da koparılmış kesimden oluşmaktadır. Üstelik ekonomik olarak zor şartlar altında yaşam mücadelesi vermektedir. Halen dönemeyen mültecilerin belli bir kesiminin konut sorunu bile halledilmiş değildir. Savaşın trajik tarafını en derinden yaşayan bu kitleler, savaştan sonra da bu trajedilerin etkisini kendi toplumundan tecrit şekilde yaşamaya devam ederek sürdürmektedir. Yaşanan trajik olayların yaralarının sarılması, sadece anma etkinlikleri ve söylemsel ifadeler ile değil, doğrudan mültecilere yönelik üretilen ya da üretilebilecek projelerin hayata geçirilmesi ile mümkündür. Aksi takdirde BSC'deki Boşnak nüfusunun erimesi anlamına gelir ki bu da BSC'nin ayrılıkçı söylemlerini çok daha rahat pratiğe dökmesi anlamını taşımaktadır.

Bosna Savaşı'nı sona erdiren Dayton Barış Anlaşması, her mülteci ve yerinden edilmiş kişinin savaş öncesi evlerine serbestçe dönme hakkına sahip olduğunu öngörmektedir. Ancak geri dönüş gerçekleştiren Boşnakların gözünde, sindirme ve ayrımcılık henüz yok edilmemiştir. Bunun en önemli nedeni BSC yönetiminin tutumudur. Geri dönüşlerle ilgili rahatsızlığını söylem ve uygulamalarıyla göstermektedir. Buna karşıda söylemsel tepkiler verilse de somut olarak herhangi bir önlem alınamamaktadır. Özellikle geri dönüş gerçekleştiren Boşnaklara ekonomik güvenceler verilmesi bir yana alt yapı ve güvenlik güvenceleri bulunmamakta aksine dönenlerin kalıcı olmamasına yönelik politikalar izlenmektedir. Bu da BSC'de Sırp olmayan nüfusun küçülmesi, BSC'nin BH içinde nüfusunu büyük oranda tek tipleşmesi Bosna Sırp devletine doğru evrilmesi için zemin hazırlamaktadır. Bu nedenle bu somut örneklerde mültecilerin çok ciddi hukuk mücadelesi verdiği görülmektedir. Genelde bu kesim orta yaşın üstünü oluşturmaktadır. Ülkenin karmaşık yönetim sistemi Boşnaklar dışında Sırp ve Hırvatların kurucu halk olarak kabul edilmesi uzlaşma anlayışının devlet yönetim sisteminde olmaması BSC'ye dönüş gerçekleştiren ve kamplarda yaşayan Boşnaklar için bir strateji oluşturmasının önüne geçmektedir.

Kaynakça

Kitap

Chandler, D.(2000). *Bosnia Faking Democracy After Dayton*. London :Pluto Press.

Halilović, C. (2011). *Bosna Hersek Devleti 1991-2011*. Konya, Çizgi Yay.

İzzetbegović, A.(2014). *Konuşmalar* (Çevr.,Rıfat Ahmetoğlu), 17. bs, Klasik Yayınları.

Karatay, O.(2002). *Bosna Hersek Barış Süreci*. Ankara: Karam Yay. 2002.

Malcom, N.(1999). *Bosna* Çev. Aşkın Karadağlı. İstanbul: Om Yay.

Öner, A. Ş. (2013). *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşleri Üzerine Bir Alan Araştırması*. İstanbul: IQ Yay.

Makale

Black, R. ve Gent,S. (2006). Sustainable Returns in Post-Conflict Contexts. *International Migration*, 44 (3), ss. 15-36.

Brubaker, R. (2013). “From Unmixing to The Remixing of Peoples: UNHCR And Minority Returns In Bosnia”, *UNHRC*, 1, ss. 1-17.

Değer, O.(2009). Soykırım Suçu ve Devletin Sorumluluğu: Uluslararası Adalet Divanı'nın Bosna-Hersek v. Sırbistan-Karadağ Kararı, *Uluslararası İlişkiler*, 6/ 22, ss. 61-95.

Öner, A. Ş. (2013). “Barış İnşa Sürecinin Önemli Unsuru: Bosna-Hersek'te Yerlerinden Edilmişlerin Geri Dönüşü” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 2 /1, ss. 1-22.

Uzgel, İ. (2000). Yugoslavya'da Miloseviç Döneminin Sonu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 55/03, 1 Mart 2000, ss.178-180.

Woehrel, S. (2013). Bosnia and Herzegovina: Current Issues and U.S. Policy, Congressional Research Service, 1, 2013, ss.1-11.

Yaşın, G. K.(2017). Uçurumun Kenarında: Prijedor . Diplomatik Gözlem 114.

Internet

Akşam (2019). Bosna Hersek Srebrenitsa katliamı soykırımı Aliya İzzetbegoviç sözleri Srebrenitsa katliamı tarihi nedir?. <https://www.aksam.com.tr/yasam/srebrenitsa-katliami-tarihi-nedir-srebrenitsa-bosna-hersek-katliami-soykirimi-sozleri/haber-753326> (Erişim Tarihi,12.4.2020).

Al Jazeera (2014). Ülke profili: Bosna-Hersek. <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-bosna-hersek> (Erişim Tarihi,12.5.2019).

_____ (2017). <https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2017/05/bosnia-1992-omarska-camp-170508061724966.html> (Erişim Tarihi 2.8.2019).

BIRN (2008). “Bosnia Envoy Urges Relocation of Church”,<https://balkaninsight.com/2008/09/11/bosnia-envoy-urges-relocation-of-church/>(Erişim Tarihi,18.7.2021).

Bosnahersek.ba (2016). “Boşnak Ninenin Borcunu Bakanlık Ödeyecek”, <https://www.bosnahersek.ba/bosnak-ninenin-borcunu-bakanlik-odeyecek/>(Erişim Tarihi, 10.5.2019).

----- (2016).“Bosna'da Dönüş Projesi İçin İmzalar Atıldı”, <https://www.bosnahersek.ba/bosnada-donus-projesi-icin-imzalar-atildi/> (Erişim Tarihi, 10.9.2019).

Clinton, B.(2005). “Dayton Accords international agreement”, <https://global.britannica.com/event/Dayton-Accords> / (Erişim Tarihi,18.6.2020).

Çetres, Ö.(2019).Bosna'da direnişin adı Fata Orloviç. <http://www.gercek hayat.com.tr/balkanlar/bosnada-direnisin-adi-fata-orlovic/> (Erişim Tarihi 18.6.2020).

- (2015). Sırların Operasyonlarını Değerlendirdi.
<http://www.bosnahersek.ba/omer-cetres-sirplar-in-operasyonlarini-degerlendirdi/> (Erişim Tarihi, 1.7.2020).
- Dzidic, D.(2015). Bosniak Refugee Ordered to Pay Serb Squatters. BIRN.
<http://www.balkaninsight.com/en/article/bosniak-returnee-forced-to-pay-serb-family>, (Erişim Tarihi, 28.9.2019).
- Dünya Bülteni (2011). Fata Nine kaçak kilisede mevlid okuttu.
<https://www.dunyabulteni.net/balkanlar/fata-nine-kacak-kilisede-mevlid-okuttu-h171888.html>(Erişim Tarihi 1.9.2019).
- Euronews (2021). <https://www.euronews.com/2021/06/05/bosnian-authorities-demolish-serbian-orthodox-church> (Erişim Tarihi 26.12.2019).
- English Al Araby (2017). Bosnia's 'eternal refugees' await historic Mladic verdict.
<https://english.alaraby.co.uk/english/indepth/2017/11/21/bosnias-eternal-refugees-await-historic-mladic-verdict> (Erişim Tarihi 28.9.2019).
- F5haber (2017). Bosna Hersek'te olaylı "Sırp Cumhuriyeti Günü" kutlaması
<https://www.f5haber.com/gundem/bosna-hersekte-olayli-sirp-cumhuriyeti-gunu-kutlamasi-4821374>(Erişim Tarihi 28.12.2019).
- Goethals, K. and Ven, C. (2017). The Srebrenica Refugee Camp that Never Closed. BIRN. <https://balkaninsight.com/2017/07/24/the-srebrenica-refugee-camp-that-never-closed-07-21-2017/>(Erişim Tarihi 3.8.2019).
- Gül, K. (2018). Bağımsız' Bosna Hersek 26 yaşında.
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bagimsiz-bosna-hersek-26-yasinda/1076907>(Erişim Tarihi, 8.12.2019).
- Genocideinbosnia (2011). Another view of the concentration camps in the bosnian genocide. <https://genocideinbosnia.wordpress.com/2011/01/30/another-view-of-the-concentration-camps-in-the-bosnian-genocide/> (Erişim Tarihi 1.1.2019)
- Iconicphotos (2009). Trnopolje Bosnia 1992.
<https://iconicphotos.wordpress.com/2009/05/26/trnopolje-bosnia-1992/> (Erişim Tarihi 9.12.2019)
- Jukic, E. M.(2014). Bosnia Urged To Resolve Residence Rules. BIRN.
<https://balkaninsight.com/2014/05/09/bosnia-urged-to-resolve-residence-rules/> (Erişim Tarihi 20.12.2019).
- (2014). Attacks on Muslims Reported in East Bosnia. BIRN,
<https://balkaninsight.com/2014/05/16/bosnia-muslims-report-attacks-in-zvornik/>(Erişim Tarihi 2.12.2019).
- Krese, M. And Franko (2020), 'My Entire Life Has Been Spent in a Refugee Center'.
<https://pulitzercenter.org/reporting/my-entire-life-has-been-spent-refugee-center> (Erişim Tarihi 29.12.2020).
- Kuloglija, N. and Azra, H.(2021). "Bosnian Genocide Denial Ban Pleases Survivors, Angers Serbs" <https://balkaninsight.com/2021/07/23/bosnian-genocide-denial-ban-pleases-survivors-angers-serbs/>, BIRN (Erişim Tarihi 20.8.2021).

- Lakic, M. (2017). Call to Ban Term ‘Herzeg-Bosna’ Raises Tensions. *BIRN*.
<https://balkaninsight.com/2017/12/26/national-terms-raise-new-tensions-in-bosnia-12-25-2017/>(Erişim Tarihi 26.12.2019).
- (2019). Hate Crimes In Bosnia: Under-Reported And Rarely Prosecuted – Analysis. <https://www.eurasiareview.com/29042019-hate-crimes-in-bosnia-under-reported-and-rarely-prosecuted-analysis/> (Erişim Tarihi, 26.12.2020).
- (2017). Bosnia ‘Still Struggling’ to Resolve Refugee Problem. *BIRN*,
<https://balkaninsight.com/2017/12/27/bosnia-still-fails-to-resolve-question-of-refugees-12-27-2017/>(Erişim Tarihi 21.12.2019).
- (2018). Bosnians’ Homecoming Marred by Post-War Tensions and Poverty. *BIRN* <https://balkaninsight.com/2018/02/22/bosnians-homecoming-marred-by-post-war-tensions-and-poverty-02-21-2018/>(Erişim Tarihi 5.7.2019).
- (2017). “Religious and Ethnic Hate Crimes Still Rattle Bosnia”,2017,*BIRN*,
<https://balkaninsight.com/2017/11/20/religious-and-ethnic-hate-crimes-still-rattle-bosnia-11-19-2017/>(Erişim Tarihi 18.7.2019)
- Latiç, C. (2016). Bosna Hersek’in Deli Gömleği Dayton Antlaşması. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/bosna-hersekin-deli-gomlegi-dayton-antlasmasi/691481>(Erişim Tarihi 2.10.2019).
- Mass, P.(2019). What the Concentration Camps of Bosnia Can Teach Us About the Abuse of Immigrants on the U.S. Border. <https://theintercept.com/2019/06/27/immigration-detention-bosnia/>(Erişim Tarihi 3.10.2019).
- Milli Gazete (2010). Boşnak Nene Hatun Fata Orlovic. <https://www.milligazete.com.tr/haber/1136957/bosnak-nene-hatun-fata-orlovic> (Erişim Tarihi 24.9.2019).
- (2009). Bosna Halkı Bugün Daha Bilinçli. <https://www.milligazete.com.tr/yazdir/1182920>(Erişim Tarihi 26.9.2019).
- (2019). Boşnak nine Orlovic'in bahçesine izinsiz inşa edilen kilise yıkılacak. <https://www.milligazete.com.tr/haber/3175124/bosnak-nine-orlovicin-bahcesine-izinsiz-insa-edilen-kilise-yikilacak> (Erişim Tarihi 21.9.2019).
- Military.wikia.org (2021). List_of_concentration_and_internment_camps. https://military.wikia.org/wiki/List_of_concentration_and_internment_camps(10.12.2019).
- OSCE BiH (2017). Bosnia And Herzegovina Is Still Tackling The Issue Of Landmines. [https://www.oscebih.org/2017/12/tackling-the-issue-of-landmines\(E.T.29.1.2020\)](https://www.oscebih.org/2017/12/tackling-the-issue-of-landmines(E.T.29.1.2020)).
-(2019). “Hate Monitor Report, December 2019” 2020, <https://www.osce.org/mission-to-bosnia-and-herzegovina/445192> (Erişim Tarihi 19.1.2020).
- Ramoğlu, E. (2017). Hatay’daki Nifak Merkezleri Kapanmalı. *Sabah*, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/bolgeler/ramoglu/2017/03/20/hataydaki-nifak-merkezleri-kapanmalı> (Erişim Tarihi 30.11.2019).
- Remembering Srebrenica (2014). Ethnic Cleansing in Bosnia. <https://www.srebrenica.org.uk/what-happened/history/ethnic-cleansing-bosnia/>(Erişim Tarihi 24.11.2019).

Recknagel, C.(2016). Bosnia Erupts In Feuding Over New Census Data. <https://www.rferl.org/a/bosnia-census-results-spark-feuding/27831183.html> (Erişim Tarihi 21.11.2019).

Sancaklı, N. (2017). Bosna'nın Bağımsızlık Hikayesi. <https://www.bosnakmedya.com/bosnanin-bagimsizlik-hikayesi/> (Erişim Tarihi 12.2.2020).

Sarajevotimes (2016). Republika Srpska Published the Census Results. <https://www.sarajevotimes.com/republika-srpska-published-census-results/> (Erişim Tarihi 30.4.2020).

Sadovic, M. (2017). Bosna'da Savaş Bitti ama Barış Gelmedi. (Çev. İrfan Aktan) <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/08/18/merdijana-sadovic-bosnada-savas-bitti-ama-baris-gelmedi>(Erişim Tarihi 21.9.2019).

Tondo, L. (2020). They've Abandoned us': Srebrenica Survivors Still Living in Camps. The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/17/theyve-abandoned-us-srebrenica-survivors-still-living-in-camps> (Erişim Tarihi 12.5.2020).

TRT Haber (2019). Eski Sırp askere insanlığa karşı suçtan 13 yıl hapis. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/eski-sirp-askere-insanliga-karsi-suctan-13-yil-hapis-420530.html> (Erişim Tarihi.21.9.2019).

Toe, R. (2016). Bosniaks Condemn RS Police Exercise in Srebrenica. BIRN, <https://balkaninsight.com/2016/06/22/bosniaks-condemn-rs-police-exercise-in-srebrenica-as-intimidating-06-22-2016/> (Erişim Tarihi.11.9.2019).

UNHCR (1998). Oversight issues: Reintegration EC/48/SC/CRP.15. <https://www.unhcr.org/excom/standcom/3ae68cf510/oversight-issues-reintegration.html> (Erişim Tarihi.8.9.2019).

UNIREGENSBURG (2010) Prijedor. (Kozarac, Omarska, Trnopolje). https://www.uniregensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_III/Geschichte/Suedosteuropa/kriege-erinnern/commemorating-wars/diary-prijedor.html (Erişim Tarihi 29.11.2019).

Yalçın, S. (2015). Kim Gazeteci Kim Değil. <https://www.sozcu.com.tr/2015/yazarlar/soner-yalcin/kim-gazeteci-kim-degil-966134/> (Erişim Tarihi. 21.9.2019).